

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександр Криворучко

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ І СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подано порівняльний аналіз поглядів двох відомих церковних діячів, учених, просвітників Феофана Прокоповича та Стефана Яворського в різних сферах суспільно-політичної діяльності: виборі моделі церковної організації; співвідношенні світської і церковної влади; ролі монарха в державному управлінні; напрямках і змісту реформ різних галузів суспільного життя. Висвітлено їх роль у виробленні та реалізації московської політики щодо Гетьманщини в першій чверті XVIII ст.

Ключові слова: Прокопович Ф., Яворський Ф. Петро I, Мазепа I., Гетьманщина, Московія .

Oleksandr Kryvoruchko

FEOFAN PROKOPOVYCH AND STEPHAN JAVORSKIY: COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY

The article presents a comparative analysis of the views of two famous church figures, scientists, and educators Feofan Prokopovych and Stefan Yavorsky in various spheres of socio-political activity: the choice of a model of church organization; the relationship between secular and church power; the role of the monarch in state administration; the directions and content of reforms in various spheres of social life. Their role in the development and implementation of Moscow's policy towards the Hetmanate in the first quarter of the 18th century is highlighted.

Key words: Prokopovych F., Yavorsky F. Peter I, Mazepa I., Hetmanate, Muscovy.

Суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича і С. Яворського, зокрема, їхня роль у виробленні та реалізації московської політики щодо обмеження та ліквідації прав Гетьманщини у першій чверті XVIII ст. була об'єктом дослідження цілих поколінь філософів, істориків, теологів [1].

Мета статті подати узагальнюючий порівняльний аналіз філософський поглядів та окремих напрямків суспільно-політичної

діяльності мислителів, проаналізувати їх місце у виробленні та реалізації московської політики щодо Гетьманщини в першій чверті XVIII ст.

Погляди Ф. Прокоповича і С. Яворського були відмінними в різних сферах суспільно-політичної діяльності: виборі моделі церковної організації; співвідношенні світської і церковної влади; ролі монарха в державному управлінні; напрямках і змісту реформ різних галузів суспільного життя тощо. Боротьба між Прокоповичем та Яворським тривала запекла. Як зазначала Клара Ґудзик, щоб очорнити в очах царя опонента, у хід йшло все – доноси, пасквілі, анонімки («підкидні листи») [2].

Було й те, що їх єднало. Насамперед, вони були вірними виконавцями волі московського царя, прихильниками і провідниками антиукраїнської політики Петра I.

На думку знаного дослідника ранньомодерної історії України Зенона Когута, предметом суперечки С. Яворського та Ф. Прокоповича була структура всієї РПЦ. С. Яворський, можливо, під впливом католицизму, прагнув забезпечити незалежність церкви від держави, а отже, зберегти систему патріархії. Своєю чергою Ф. Прокопович намагався цілковито підкорити церкву світській владі. Можливо в цьому виявився вплив протестантизму; принаймні Ф. Прокоповича звинувачували в ересі на підставі того, що він нібито запроваджує в російське православ'я лютеранські релігійні практики [3, с.123-124].

Не сприяли авторитету Ф. Прокоповича як «духовного пастиря» і ті саркастичні висловлювання на адресу духовенства, які він допускав у своїх розмовах чи приватних листах. Наприклад, у серпні 1716 р. напередодні від'їзду до Петербургу у листі до Я. Маркевича він пише: « Випадково почув, що мене мають викликати для єпископства. Цей гонор притягує мене й вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, у яку мене хочуть кинути. Я, звичайно, «заздрю» митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим таким причандалам; додай сюди також ще й масних та великих риб. Я «люблю» і єпископську справу, й хотів би бути єпископом; а якщо вже не єпископом, то волів би стати актором. Бо й цей найрозпусницький стан приносить те саме, якщо не виправляє його божественна мудрість [4, с. 487].

С. Яворський орієнтувався на ідеал церкви як самостійного у внутрішніх організаційних, духовних і господарських питаннях утворення. Йому дорікали орієнтацією на католицьку модель церковної організації, хоча він не претендував на примат церкви над державою. Петрові I, однак, ближчою була система відносин держави й церкви, що склалася у протестантських державах Північної Європи, коли церковні інститути організаційно перебувають під

повним державним контролем, зберігаючи свободу лише в богословських питаннях.

Такий варіант підтримував Ф. Прокопович. Укладений ним у 1720 році «Духовний регламент» набрав чинності закону. Суть цього документа полягала у скасуванні патріаршества й підпорядкуванні церкви колегіальному управлінню на чолі з царем. На його підставі у 1721 році Петро I скасував патріаршество. Тим самим РПЦ була повністю підпорядкована світській державі, власне, волі монарха. З того часу церквою правив Синод на чолі з обер-прокурором, який призначався царем, а Ф. Прокопович займав там посаду синодального віце-президента (а після смерті С. Яворського фактично керівника). Цікаво, що помісні православні церкви інших країн офіційно визнали Синод «як свого улюбленого брата», згідно з формулою вітання патріарха[2].

Невдовзі після написання «Духовного регламенту» Ф. Прокопович для обґрунтування претензій монарха не лише на світську владу, але й на духовну пише «Розыск исторический». В ньому, посиляючись на Овідія, Ціцерона, Таціта, Плінія, Лівія, Плутарха та інших давньоримських авторів, доводить, що римський імператор носив титул первосвященника. Звідси висновок автора: християнські государі мають стояти на чолі церкви. На думку мислителя, саме освічений монарх-філософ (таким він вважав Петра I) може і має спрямувати свої сили і потенціал держави на здійснення просвітницьких ідеалів.

Ф. Прокопович не лише брав участь в обґрунтуванні та впровадженні реформістських планів царя, а й виступив організатором цілої спілки прихильників і виконавців петровських нововведень (так званої «вченої дружини»), до якої входили В. Татіщев, А. Кантемир, І. Черкаський.

На серпень 1722 р. припадає й створення Ф. Прокоповичем трактату «Правда воли монаршей», де виправдовується суд над царевичем Олексієм і доводиться правомірність царя самому визначати наступника.

Думку про впливи ідей католицизму та протестантизму на формування світоглядів С. Яворського та Ф. Прокоповича поділяють чимало дослідники їхньої діяльності, які наголошують на тому, що у філософських творах останнього більше акцентується на просвітницьких елементах. Це пов'язують насамперед з його прихильності окремим догмам протестантизму. Коли йдеться про С. Яворського, то дослідники більше звертають увагу у них на ті теологічні моменти, які були ближчими до католицизму.

Однак, як справедливо зазначив І. Захара у передумові до «Філософських творів» С. Яворського, окремі напрямки його діяльності прямо заперечують нібито «прокатолицьку» орієнтацію. За приклад дослідник приводить зусилля С. Яворського щодо

реформування Московської Слов'яно-греко-латинської академії на зразок західних навчальних закладів. Реформування Московської академії супроводжувалося загостренням відносин з єзуїтами. Протистояння з єзуїтами завершилося тим, що С. Яворський під загрозою анафема заборонив навчання дітей у католицьких навчальних закладах. Згодом завдяки митрополиту та його однодумцям школа єзуїтів у Москві була закрита [5, с.17].

Про те, що С. Яворський притримувався консервативного напрямку, наближаючись в питаннях церковної незалежності до засад католицької церкви, а Ф. Прокоповичем був виразником пропетровської лінії, що базувалася більше на засадах реформаційних, твердив, зокрема, і відомий український історик Б. Крупницький [6, с. 148]. Головне, як наголошував учений, католицький і протестантський напрями обидва були витворами Західної Європи. Звідси висновок - і С. Яворський і Ф. Прокопович виявили себе у церковній сфері представниками західноєвропейської духовної думки на теренах України і Московщини.

Ф. Прокопович більше, ніж будь-який інший представник духовництва, розумів і підтримував суспільні реформи. А суспільно-політична діяльність С. Яворського інколи зображується як більш відповідна інтересам церковно-боярської реакції. Але якщо би цар відчував у С. Яворському свого політичного противника, то чи призначив його у 1700 р. після смерті патріарха Адріана місцеблюстителем патріаршого престолу. Бажаючи повністю підкорити собі РПЦ і створити орган її управління на зразок відповідних колегій адміністративно-бюрократичного типу, Петро I вирішує не проводити вибори нового патріарха. С. Яворському доручається тимчасово виконувати його обов'язки і фактично керувати російською церквою, впроваджуючи у життя наміри монарха [5, с.16].

Під час Північної війни Ф. Прокопович і С. Яворський зайняли чітку позицію щодо підтримки політики московського царя. На підтвердження цієї думки можна перелічити хоча би такі їх дії:

- полум'яні проповіді, спрямовані на підтримку петровських перетворень та проти ворогів царя;
- заклики до збору коштів, заліза, міді, олова для лиття гармат;
- видання спеціальних указів, у яких дозволялося кликати до війська людей духовного сану тощо.

Єднано С. Яворського та Ф. Прокоповича відношення до І. С. Мазепи. Обидва будували свою педагогічну та церковну кар'єру за підтримки гетьмана. Обидва відомі своїми величальними творами на його честь. Зокрема, С. Яворському належить панагирик «Виноград Христов» (1698 р.), де він називає Мазепу «премилостивішим паном, патроном, захисником і благодійником

превеличайшим» [7, с.537]. А Ф. Прокопович у присвяті до віршованої драми «Володимир» (1705 р.) прославляє І.Мазепу як «другого Самсона» «зизждителя держави», порівнюючи його гетьманування з діяльністю Володимиром Великим (правда в 1709 р. Прокопович цю присягу зняв, а своїм твором «поклонився» Петру І).

Після союзу Мазепи з Карлом XII та С. Лещинським Яворський та Прокопович не лише засудили вчинок непокірного гетьмана, а й мали пряме відношення до накладення на нього церковного прокляття. 9 листопада 1708 р. у глухівському Троїцькому соборі в присутності Петра І митрополит Київський, Галицький і Малої Росії Йоасаф (Кроковський) (теж колишній близький приятель Мазепи) разом з архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Іоаном (Максимовичем) та єпископом Переяславським Захарієм (Корниловичем) (єпископська кафедра в Переяславі виклопотана була у московської патріархії Мазепою) виголосили гетьману анафему. Як припускав М. Костомаров, автором сценарію цієї церемонії у Глухові, був сам цар, а Ф. Прокопович, будучи префектом Києво-Могилянської академії, редагував текст анафеми [8, с.785].

12 листопада 1708 р. в Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія проповідь про «зраду» І. Мазепи, виголосив Місцєблюститєль Московського Патріаршого престолу митрополит Рязанський і Муромський Стефан (Яворський) [7, с. 504-509]. Згадавши у своєму повчанні колишні заслуги та благодіяння опального гетьмана, митрополит звинувачує його у «клятвовідступності». Промова архірея містила возвеличення тих, хто не підтримав Мазепу, заклик до спротиву його діям, загрозу Божими карами тим, хто стане на його бік, та церковне прокляття гетьману і його прихильникам.

До-речі, Ф. Прокопович мав безпосереднє відношення до переслідувань і Павла Полуботка. Саме він наприкінці серпня 1723 р. доніс на полковника в Таємну канцелярію. Його обвинувачення в «державній зраді» Полуботка ґрунтувалося на листі єпископа Чернігівського Іродіана про зв'язки Полуботка з П. Орликом [9, с. 418].

Що стосується відношення до так званої «справи царевича Олексія», то на відміну від Ф. Прокоповича, який засудив дії царського сина, С. Яворський, намагався захистити наступника трону від батьківського гніву. Цар був настільки обурений цим заступництвом, що заборонив першій на той момент особі в РПЦ виступати з проповідями.

У свій час щиро підтримавши реформаторські починання Петра І та витративши чимало сил для їхньої реалізації, з часом уже в похилому віці С. Яворський усвідомив неможливість йти на подальші компроміси з власними морально-духовними цінностями. Про це свідчать його неодноразові вислови щодо

російських церковних порядків як про «Вавілон», часті прохання до царя відпустити його в Україну тощо.

Водночас місцеблюстителю патріаршого престолу не знайшов у собі достатніх сил, щоб у протидію царському свавілля в церковних справах дійти до відкритої непокори російському самодержцю. Хоча С. Яворський був проти заснування у 1721 році Священного синоду, однак мусив стати його головою (президентом) і очолював його аж до смерті, що настала через рік.

Ф. Прокопович і С. Яворський відігравали неоднозначну роль в перебігу суспільно-політичних процесів, що мали місце в московсько-українських відносинах кінця XVII - початку XVIII ст. Хоча їм не вдалося уникнути вад тогочасної історичної доби, вони залишаються її знаковими постатями в науці, релігійному і політичному житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Феофан Прокопович (1681-1736) [Електронний ресурс] : рекомендац. бібліогр. список літ. до 335-річчя від дня народж. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. Луцьк, 2016. 30 назв; Лицар духовної звитяги: до 340-річчя від народження Феофана Прокоповича / уклад. І.В. Рудік, 6-ка №159 ЦБС Дарницького р-ну м. Києва. Київ, 2021. 13; Захара І.С. Боротьба ідей у філософській думці в Україні на рубежі XVII-XVIII ст. (Стефан Яворський). Київ: Наукова думка, 1982. 159.
2. Клара Гудзик. Феофан Прокопович - «архітектор передудови»...Петра I // День. 2002. 8 лютого
3. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.
4. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1981. 524 с.
5. Яворський С. Філософські твори: у 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. 629 с.
6. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2013. 385 с.
7. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Т.І. Київ: Видавничий дім «Київсько-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
8. Костомаров М.І. Російська історія в життєписах її найголовніших діячів. Київ: Альфа книга, 2004. 1260 с.
9. Костомаров М.І. Історичні твори. Автобіографія. Київ: Видавництво при Київському університеті, 1990. 736 с.